

بررسی نگارگری مکتب شیراز با تاکید بر کتاب خاوران نامه

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۴/۱۳

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۵/۰۵

کد مقاله: ۹۹۳۶۷

مانا احمدی^۱، علیرضا عزیزی یوسفکند^۲، شیلان مسرور^۳

چکیده

دوران تیموری امکان یکپارچه کردن دستاوردهای مکاتب گوناگون نقاشی ایرانی به وجود آمد. تیمور نخبه‌ترین هنرمندان و صنعتگران را از شهرهای گوناگون به سمرقند پایتخت موردعلاقه‌اش فراخواند و حضور اسکندر سلطان و ابراهیم سلطان در شیراز زمینه را برای بروز دوباره ویژگی‌های دیداری مکتب شیراز (سده ۸) فراهم ساخت. در میان آثار بجای مانده از این مکتب کتاب خاوران نامه‌ی ابن حسام خوسفی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است که نگاره‌های آن نشانگر شاخصه‌های تصویری این مکتب هست. هدف اصلی این تحقیق شناسایی، گردآوری و تحلیل شاخصه‌های نگارگری دوره مکتب شیراز (سده ۹ ترکمنان) با نگاه ویژه به کتاب خاوران نامه می‌باشد. این تحقیق با این پرسش آغاز گردیده است که «شاخصه‌ها و ویژگی‌های بارز نگارگری مکتب شیراز (سده ۹ ه.ق) کدام است و نگاره‌های کتاب خاوران نامه دارای کدام ویژگی‌های سبکی می‌باشد؟» روش تحقیق تحلیلی-توصیفی است و به این منظور ابتدا به جمع‌آوری منابع تاریخی و دیگر اطلاعات لازم پرداخته سپس به تحلیل این اطلاعات پرداخته است. به‌عنوان نتیجه می‌توان به این نکته اشاره کرد که سرهای شعله‌گون افراد شاخص نقاشی شده در اکثر نگاره‌ها از مشخصه‌های اصلی نگاره‌های کتاب خاوران نامه می‌باشد که نشان از جایگاه و قداست افراد دارد. روش گردآوری اطلاعات میدانی، استفاده از منابع مکتوب، کتابخانه‌ای و همچنین شبکه جهانی اطلاع‌رسانی (اینترنت) بوده است.

واژگان کلیدی: ترکمنان، مکتب شیراز، شاخصه‌های نگارگری، خاوران نامه

۱- کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، پردیس هنرهای زیبا دانشگاه تهران، ایران

۲- کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران، ایران aso.azizi@yahoo.com

۳- کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران

۱- مقدمه

بررسی مکتب شیراز سده ۹ بدون در نظر گرفتن جریانهای موازی در قلمرو ترکمنان ناقص خواهد بود. در نیمه نخست این قرن دو قوم از ترکمنان، قوم آق قویونلو و قراقویونلو نواحی باختری و از جمله شیراز را تصرف کردند. ایشان پس از پیروزی بر تیموریان کتابخانه و کارگاه های سلطنتی برپا کردند و هنرمندان را به کار گماشتند. در این کارگاه ها شیوه های متأثر از مکتب هرات و با خصوصیات متفاوت بوجود آمد. سبک دربار ترکمن تحت حمایت یکی از امیران قره قویونلو به نام پیربداق بیشتر به مکتب هرات گرایید و شکل پالایش یافته ای کسب کرد. این سبک نو را که به مرکزیت شیراز بوجود آمده بود، سبک تجارتي شیراز نیز می نامند. رایینسن از هنرمندی به نام فرهاد نام می برد که واضع این سبک بود. مهمترین اثر وی کتابی به نام خاوران نامه (۸۸۱ هـ) است که به شرح دلاوری های حضرت علی می پردازد که روایاتی آمیخته با اسطوره و تخیل هستند.

در دوران تیموریان (سده ۹ هـ.ق) و حضور اسکندر سلطان و ابراهیم سلطان در شیراز زمینه برای بروز دوباره ویژگی های دیداری مکتب شیراز (سده ۸) فراهم شد. این دوره امکان یکپارچه کردن دستاوردهای مکاتب گوناگون نقاشی ایرانی را بوجود آورد. تیمورنخبه ترین هنرمندان و صنعتگران را از شهرهای گوناگون به سمرقند پایتخت مورد علاقه اش فرا خواند. بعد از وی شاهرخ و سپس فرزندان شاهرخ در مناطق مختلف شیوه های هنری را گسترش دادند در همین زمان، نسخ فراوانی در شیراز و دیگر مناطق به تصویر درآمد که به طریقی پر قدرت، امکانات تصویری مکاتب پیشین را بکار برد. از آثار معروف این دوران (شاهنامه ابراهیم سلطان، گلچین اسکندر سلطان و خاوران نامه) در شیراز مصور شده اند و به خوبی نشان می دهند که دستاوردهای مکتب جلایری چه تأثیرات عمیقی در اعتلای نقاشی این دوران داشته است. این مجموعه کتا بهای مصور که به لحاظ سبک و شیوه بی تردید با نقاشی های مکتب هرات اشتراکاتی می یابند، شاهد گونه ای ارتباط و یکپارچگی سبک در دوران تیموری هستند. همراه با تحولات سیاسی در ایران، نگارگری نیز از تحولی پیوسته برخوردار بوده و باعث پیدایش مکاتب مختلف نقاشی ایرانی شده است که هر کدام از ویژگی های خاص تصویری و محتوایی متفاوت برخوردارند. مکتب شیراز ترکمانی نیز دارای ویژگی های تصویری خاص خود می باشد که نگاره های کتاب خاوران نامه به عنوان نقطه اوج این مکتب مورد تحلیل این پژوهش واقع شده است. هدف این پژوهش گردآوری، تجزیه و تحلیل نگاره های مکتب شیراز به لحاظ ساختاری و محتوایی برای شناخت هرچه بیشتر مکتب شیراز می باشد.

۲- پیشینه پژوهش

خاوران نامه یکی از آثار ارزشمند تاریخ نگارگری ایران است. از جمله برجسته ترین حماسه های دینی، سروده ی ابن حسام خوسفی است. این نسخه ی مصور به لحاظ ادبی و هنری، از مشهورترین مثنوی های شیعی به شمار می رود. دارای جایگاه ویژه در سبک شناسی نگارگری ایران می باشد به همین جهت از جهات و زاویه های گوناگون مورد مطالعه و پژوهش منتقدان و هنر پژوهان قرار گرفته است. در این راستا پژوهش های ذیل شناسایی و مورد مطالعه واقع گشت:

۱. نقاشی ایران از دیرباز تا امروز- نوع اثر: کتاب-نویسنده: رویین پاکباز-تهران-انتشارات زرین وسیمین ۱۳۹۲
۲. بررسی نمادین هنر شیعی در نسخ خطی خاوران نامه و حمله ی حیدری-پایان نامه کارشناسی ارشد-استاد راهنما دکتر مهناز شایسته فر-استاد مشاور دکتر محمد کاظم حسونند-دانشجو اکرم احمدی-دانشگاه تربیت مدرس ۱۳۹۱
۳. بررسی مفهوم نور و رنگ طلایی در خاوران نامه-پایان نامه کارشناسی ارشد-استاد راهنما دکتر منصور حسامی استاد مشاور دکتر افسانه ناظری-دانشجو راحله برخورداری-دانشگاه هنر اصفهان ۱۳۹۱
۴. بررسی صحنه های نبرد حضرت علی(ع) در نگاره های خاوران نامه(نسخه فرهاد نقاش)-پایان نامه کارشناسی ارشد-استاد راهنما دکتر علی رضاطاهری-استاد مشاور دکتر محمد علی محمودی-دانشجو سعیده رضایی پور-دانشگاه سیستان و بلوچستان ۱۳۹۰
۵. خاوران نامه از منظر هنر نگارگری با تاکید بر عوامل مؤثر در شکل گیری اثر هنری و تحلیل نمادهای آن

۳- روش پژوهش

روش انجام این تحقیق بر اساس هدف، تحلیلی - توصیفی است که با تکیه بر روش مطالعه کتابخانه ای به تحلیل ساختاری نگاره ها پرداخته است. این کوشش مبتنی بر تحلیل مطالبی چون؛ مکتب شیراز ترکمانی، کتاب خاوران نامه شناسایی هنرمندان خالق آثار، تحلیل فضای حاکم و چگونگی تأثیر پذیری بازنمایی در نگاره های کتاب خاوران نامه از ساختارهای اجتماعی می باشد. این تحقیق در جستجوی کشف شاخصه های نگارگری مکتب شیرازبا توجه به نگاره های خاوران نامه بوده و به تبیین ویژگی ها و صفات آن می پردازد. بر این اساس ابتدا به گردآوری و جمع آوری اطلاعات و آگاهیهای مربوطه به جهت شناخت، توصیف و نهایتاً

تحلیل هر چه بیشتر نگاره‌ها پرداخته شده است. روش گردآوری اطلاعات استفاده از منابع مکتوب و کتابخانه‌ای، همچنین شبکه جهانی اطلاع‌رسانی (اینترنت) بوده است.

۴- مکتب شیراز ترکمانی

بررسی مکتب شیراز سده ۹ بدون در نظر گرفتن جریانهای موازی در قلمرو ترکمان ناقص خواهد بود. در نیمه نخست این قرن دو قوم از ترکمان، قوم آق قویونلو و قراقویونلو نواحی باختری ایران را به تصرف خود درآوردند. ابتدا حکام قره قویونلو قدرت بیشتری یافتند و تبریز را به پایتختی برگزیدند. سپس، امیران آق قویونلو تا اوایل سده دهم هجری بر سراسر ایران بجز خراسان مسلط شدند. ترکمان، به پیروی از تیموریان، در تبریز و بغداد و شیراز کارگاههای سلطنتی به پا کردند و هنرمندان محلی و غیرمحملی را به خدمت گرفتند. در این کارگاهها شیوه‌های متأثر از مکتب هرات و با خصوصیات متفاوت پدید آمدند که مشخصه بارزشان پیکرهای خپل، چهره گرد با ابروان قوس دار و دهان و بینی کوچک، و مناظر غریب و خیالی بود. سبک درباری ترکمن تحت حمایت یکی از امیران قره قویونلو به نام پیر بداق بیشتر به مکتب هرات گرایید و شکل پالایش یافته‌ای کسب کرد. (پاکباز، ص ۷۷)

پس از تسلط ترکمان بر شیراز در سبک کتاب‌نگاری غیردرباری این شهر نیز تحولی پدیدار شد. سبک تازه با ویژگیهای چون طراحی و ترکیب بندی بی‌پیرایه و منظره طبیعی و معماری نسبتاً ساده، برای نسخه‌های متعدد کاملاً مناسب بود به همین سبب هم آن را سبک «تجارتی» شیراز نامیده‌اند. با این حال، بهترین تصاویر این نسخه‌ها از لحاظ توصیف روشن و گویای موضوع هیچ کم و کاستی ندارند. رابینسن نگارگری به نام فرهاد را واضع این سبک می‌داند. این همان نگارگری است که با همکاری دستیارانش یک نسخه خاوران نامه را مصور کرده است (حدود ۸۸۱ ه. ق.). اغلب نگاره‌های نسخه نامبرده دارای ترکیب بندیهای نومیایه‌ای هستند که مهارت طراحی و تخیل قوی فرهاد را نشان می‌دهند. نگاره‌ها ابعادی بزرگتر از اندازه معمول نگاره‌های تجارتی ترکمنی دارند، ولی در آنها تمامی قراردادهای این سبک تثبیت شده است. سبک «تجارتی» تا آخر قرن بدون تغییر پایدار می‌ماند و سپس تدریجاً به سبک شیراز عهد صفوی تبدیل می‌شود (پاکباز، ص ۷۷:۷۸).

در مورد محل نشأت و مرکز پیدایش این سبک گروهی همچون «بلوشه» Bloshet و «کونل» Kuhnel آنرا منسوب به هرات و گروهی همچون «شولز» Schulz و «بینیون» Binyon و «ویلکین سن» Wilkinson و «گری» Gray منسوب به غرب ایران و کسانی هم «شرودر» Schroeder منسوب به تبریز می‌دانند، ولی «رابین سن» نویسنده فهرست نقاشی‌های ایرانی در کتابخانه «بادلیان» اسکفورد معتقدست که یافتن محل قطعی نشو و نمای این شیوه غیر ممکن است ولی علی‌الظاهر باید از شمال یا شمال غربی ایران باشد. آثار فاخر و نفیس همچون (خاوران نامه، شاهنامه ابراهیم سلطان، گلچین اسکندر سلطان) حاصل کار گروهی هنرمندان مکتب شیراز ترکمانی در مراکز هنری (تبریز، بغداد، شیراز) تحت حمایت دربار خلق شد که هر کدام به نوبه خود شاهکاری در زمینه‌های مختلف هنرهای سنتی همچون کتابت و نگارگری، رنگ و تذهیب، تجلید و... می‌باشند. (جدول شماره ۱) در این میان خاوران نامه دارای جایگاه ویژه و خاص می‌باشد که مطالعه ساختار و محتوی نگاره‌های آن، ما را در شناخت هر چه بیشتر ویژگی و خصوصیات سبک نگارگری شیراز سده ۹ یاری میکند.

جدول شماره ۱- آثار مهم مکتب شیراز ترکمانی (سده ۹) - منبع: نگارنده

اثر	خاوران نامه	شاهنامه ابراهیم سلطان	گلچین اسکندر سلطان
تعداد نگاره	۱۵۵	۱۷۶	۳۴
موضوع	سفرها و جنگ‌های حضرت علی (ع)	-	سفرنامه

۲- خاوران نامه

بعد از هجوم مغول‌ها به ایران (۶۱۶ ق) تا ایلغارهای تیمور، دورانی پرآشوب و ویرانگر در تاریخ ایران اتفاق افتاد؛ ایرانیان در این دوران بیش از تمام تاریخ گذشته خود، رنج بردند و بسیاری از آثار نامطلوب سیاسی و اجتماعی و فرهنگی این دوران، در ناخودآگاه جمعی آنان، اثری عمیق و جانکاه به جای گذاشت. آنها برای تثبیت قدرت، مشروعیت بخشیدن به حکومت و نشان دادن شکوه و جلال سلطه خویش، به متون تاریخی توجه زیادی نمودند. از این رو متون کهن حماسی ایران از جمله خاوران نامه که رشادت‌های علی (ع) است و در نزد شیعیان از جایگاه خاصی برخوردار است توجه زیاد آنان را به خود جلب کرد به همین جهت تلاش زیادی در جهت ادامه سنت‌های هنری ایران برای تهیه نسخه‌های ارزشمند و نفیس از خاوران نامه بکار بردند. مسلمانان الگوهای اساسی هنرشان را در هر دوره و با هر وسیله هنری ممکن برای مقاصد دنیوی نیز به کار گرفته‌اند. دستاوردهای هنری آنان هم از تنوع بسیار وهم از وحدت بینشی و زیبایی شناختی برخوردار است. (پاکباز، ص ۷۲۵).

خاوران نامه یکی از آثار ارزشمند تاریخ نگارگری ایران است. متن این اثر توسط ابن حسام خوشفی شاعر سده نهم به تقلید از شاهنامه سروده شده است. موضوع این منظومه، بیشتر دلاوریهای حضرت علی (ع) در نبردهای تاریخی و افسانه ای با پادشاهان بت پرست و موجودات عجیب در سرزمین خیالی خاوران است. این منظومه برای اولین بار، شش سال پس از مرگ شاعر توسط فرهاد نقاش شیرازی به تصویر درآمده است. نگاره های این نسخه مربوط به مکتب شیراز دوره ترکمانی می باشد و هم اکنون ۱۱۵ نگاره باقی مانده از این نسخه در موزه کاخ گلستان نگهداری می شود. اغلب نگاره های خاوران نامه با موضوع نبرد و جلوه های آن مصور گشته که از این میان آنچه با محتوی و درون مایه اصلی داستان های این حماسه در ارتباط است؛ صحنه هایی می باشد که حضرت علی(ع) در حال از بین بردن نیروهای اهریمنی نقاشی شده اند. (پایان نامه، دکتر علیرضا طاهری، سعیده رضایی پور، ۱۳۹۰).

صاحب نظران عرصه ادب در بررسی های سبک شناسانه خود نثر خاوران نامه را یادگار روان ترین نثر فارسی دانسته و آن را مقدمه طریقه افسانه نویسی قلمداد کرده اند. این منظومه حماسی به سبب مضمون مذهبی آن منبعی مهم برای تزییه به شمار می رود از این رو می توان آن را در زمره آثار ادبیات و هنر دینی قرار داد. (مقاله، محمد معمار زاده، www.noormags.ir).

ابن حسام موضوع منظومه خاوران نامه را به گفته خودش از کتابی به زبان عربی گرفته است و گویا اصل و اساس این افسانه ها ریشه کهن ایرانی داشته است و بعدها با تغییراتی به حضرت علی(ع) منسوب شده است. این منظومه در ۲۲۵۰۰ بیت در بحر متقارب و به تقلید از شاهنامه سروده شده و نظمش به سال ۸۴۰ هجری قمری پایان یافته است. برخی از نگاره ها با تاریخ ۸۸۲ هجری قمری به امضای فرهاد نقاش است که نخستین امضای یک نقاش پس از جنید نقاش بغدادی است. وی نقاش قرن نهم و احتمالاً از اهالی شیراز بوده و نسخه خاوران نامه در سال ۸۹۲ هجری قمری به پایان رسیده و ۱۰ سال نیز صرف کتابت و آفریدن نقوش شده است. (ماه هنر، مینا نصرتی، www.noormags.ir).

از خاوران نامه نسخ متعددی در کتابخانه های مشهور دنیا از جمله کتابخانه لندن وجود دارد. در ایران نیز نسخه هایی موجود است که نسخه هنرهای تزیینی تهران احتمالاً کهنه ترین نسخه از خاوران نامه شناخته شده است. نسخه مذکور به سال ۸۵۴ هجری قمری یعنی در زمان حیات ابن حسام نوشته شده است. نسخه یاد شده قبل از آنکه وارد موزه هنرهای تزیینی شود، شیرازه آن از هم گسسته شد و قطعه هایی از نقاشیهای آن به دست بعضی از مجموعه داران خصوصی و کتابخانه های اروپا و آمریکا در آمده است. این نسخه که در حال حاضر به شماره ۷۵۷۰ در موزه مذکور نگهداری میشود، شامل ۶۴۵ ورق کاغذ ختایی به قطع ۳۸/۵*۲۷/۵ سانتی متر می باشد که ورق اول آن تعمیر شده و صفحه اول آن دارای شمشه مدور و مذهبی است که در وسط، آن متن طلایی با قلم ثلث با سفیدآب، عبارت «کتاب خاوران نامه» نوشته شده است و صفحه دوم و سوم دارای سرلوح های تذهیب شده و جدولهای زرین است و در دو صفحه یاد شده به خط نستعلیق ۱۸ بیت نوشته شده و بین سطرها با رنگ طلایی تزیین گردیده و صفحه اول آن با این بیت آغاز می شود: (مقاله، محمد معمارزاده، www.noormags.ir)

نخستین بدین نامه دلگشای سخن نقش بستم به نام خدای

نسخه مورد نظر این پژوهش متعلق به گنجینه کاخ گلستان ایران می باشد که از خانواده شادروان عبدالله رحیمی خریداری شده و نگهداری می شود. اگر چه اصل نسخه احتمالاً دارای ۱۵۵ نگاره بوده ولی اکنون ۱۱۵ نگاره آن در گنجینه کاخ گلستان موجود بوده و بقیه نگاره ها در دیگر مجموعه های داخل و خارج از ایران نگهداری می شود.

۲-۱- شاخصه های نگاره ها

در خاوران نامه، تخیل و رویکرد فرازمانی و فرامکانی و فراشخصیتی آن به تاریخ، به: عنوان نکته ی اساسی در نقل داستان مورد توجه شاعر است (شقیعی کدکنی، ۱۳۵۸: ۱۸۱). علاوه بر شخصیت‌های موجود در داستان که نام آنها در تاریخ ثبت شده است، مانند مالک اشتر، ابوالمجنن، عمرو بن معدی کرب و عمرو بن امیه، افرادی نیز مانند رعد، عمار، سهامه بن ربیع، عملاق، قرطاس، عبدوی و نیز مکا نهایی خیالی، چون حصن ضمانو حصن ظفر وجود دارد؛ افرادی چون عمرو بن امیه (عیار معروف تازی) در بسیاری از صحنه ها حضور دارد. خیال پرداز یها در داستان اوج میگیرد. در بعضی صحنه ها دیو و جادو افزوده می شود و قلعه های طلسم شده و دست های جادویی دیده می شود. چاه هایی که بن آنها ناپیداست و در برخی از آنها هنگامی که به چاه می رسند، شهری که کرانه ی آن ناپیداست، ظاهر میشود. (ابن حسام، ۱۳۸۲: ۲۰۰). در این حماسه با گیاهان عجیبی که خواص دارویی دارند، مواجهیم ولی از گیاهان مقدس صحبتی نمی شود. قهرمان خاوران نامه هم حضرت علی(ع) هستند که جنبه ی الهی دارند و امام اول شیعیان و ولی الله هستند. داستان و روایت های این منظومه جدال میان خوبی و بدی است. نمادهای خیر علی (ع)، دلدل ذوالفقار و نمادهای شر دیو و اژدهاست. همچنین از دیو و اژدها برای نشان دادن نیروی نفس و پلیدی که موجودات دوزخی هستند استفاده شده است. در این روایت ها دیده می شود که اهریمن به دنبال نابود کردن تمامی خیر است. در ادب فارسی نیز اهریمن مظهر شرارت در برابر ایزدان شمرده شده و حتی با اشاره به اندیشه های سامی، به جای ابلیس و در برابر فرشتگان معرفی می شود. اژدها

مانعی در برابر اندیشه های ایزدی است و نبرد علی(ع) با این اهریمن برای خیر خواهی بندگان و آسوده خاطر زندگی کردن آنان است. (مینا نصرتی، ماه هنر).

متن خاوران نامه به سبب مضمون دینی آن، جلوه های هنری آن نیز با هنر قدسی و هنرهای اسلامی پیوند دارد. (نصر، ۲۸-۲۷). عناصر تزئینی در حاشیه و اطراف خطوط از جمله سرلوح ها در صفحه آغاز و دیباچه که کل صفحه را در بر میگیرد. سرلوح ها مزدوج بوده به این شکل که سرلوح عینا در دو صفحه مقابل تکرار می شود. تقارن سرلوح ها و کاربرد نقوش اسلیمی، از دیگر عناصر تزئینی خاوران نامه است.

شمسه یا ترنج که در اولین صفحه خاوران نامه آمده است، اشاره ای به خورشید دارد. خورشیدی که مایه حیات و نمادی از خداوند است. (تصویر ۱) چنانچه در قرآن آمده است «الله نور السموات و الارض» (سوره نور: ۲۴). تشعشعات طلایی و لاجوردی پیرامون ششمه، الطاف بی وقفه خداوند را یادآور می شود. (خلج امیر حسینی، ۱۳۸۷: ۳۱).

پس از ششمه رنگهای بکار رفته در صفحات آغازین خاوران نامه از دیگر عناصری است که توجه بینندگان را به خود جلب می کند رنگها هریک به معنای سمبلیک و هریک مظهر معنایی خاص به شمار می روند. (مددیور، ۱۳۸۴: ۲۳۲). رنگ غالب آبی لاجوردی است و پس از آن طلایی بیشترین کاربرد را دارد. (تصویر ۳) کاربرد بیش از اندازه رنگ آبی با توجه به آرامش و سردی رنگ القا کننده ی حالت قداست هر چه بیشتر در اثر است. (معمارزاده، ۱۳۸۶: ۲۷). استفاده از رنگ طلایی با توجه به نورانی بودن آن، جلوه ی روحانی ترینات را تشدید می کند و هم حالت تزئینی و تجملی به اثر می بخشد. رنگ نخودی زمینه کاغذ تضاد زیادی را پدید می آورد که به زیبایی اثر می افزاید. (رهنورد، ۱۳۸۶: ۸۴). (تصویر ۴). رنگ زرد در نگاره های خاوران نامه کثرت آن به چشم می خورد (نصری اشرفی، شیرزاده آهو دشتی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۱۴۴۲). گفته شده که شاهان ایرانی در دوران های کهن برای در امان بودن از توطئه ها همیشه در پوشش های زرد فام در بارعام ها ظاهر می شدند. همچنین گفته شده پوشش جنگی علی(ع) زرد فام بوده است. (آیت اللهی، ص ۱۵۰). رنگ سرخ هم در نگاره های خاوران نامه کاربرد دارد در بر دارنده ی مفاهیم سمبلیک است رنگ سرخ که رنگ خون است از گذشته چنان سمبلی برای تجدید حیات به شمار آمده و در عین حال، خشم و غضب و جنگ و جهاد نیز با زبان خون ظاهر شده است. سرخ نوعی سمبولیسم دو گانه که متضمن معانی مختلف است را در خود دارد؛ و این کاربردهای دو گانه را از نگاره های خاوران نامه هم می توان یافت. (مددیور، ۱۳۸۴: ۲۳۳).

قرینه سازی در نگاره های خاوران نامه به صورت قابل ملاحظه ای دیده می شود و همچنین تضاد رنگی عناصر نگاره و پس زمینه آن، استفاده از ابرهای پیچان و سادگی در ترکیب بندی، سرهای شعله گون مشخصه اصلی نگاره های این کتاب است. (تصویر ۵) هاله ها معرف افراد خاص و به معنی شکوه و تقدس هستند، از این رو غالبا به رنگ طلایی نشان داده می شوند. (دیویدسون، ص ۱۲۲). از نظر سبکی با توجه به ترکیب بندی، رنگ آمیزی، نقش مایه های پرند و گیاه و سایر عناصر، نگاره های خاوران نامه متعلق به مکتب شیراز است. صخره های اسفنجی، در حاشیه افق رفیع، آسمان آبی، ابرهای پیچان و دنباله دار، پیکرهای باریک اندام در جامگان رنگین، زمین مفروش از گلبوته های گوناگون و منظم، درختان دارای برگهای فشرده و یکنواخت، جویبارهای نقره ای و پرپیچ و خم، بناهای آراسته با کاشی های منقوش از جمله ویژگی های دیگر نگاره ها می باشد. (پاکباز، ۱۳۸۴: ۷۲). (تصویر ۶) هنرمند مسلمان در ترکیب بندی کار خود به هیچ عنصری بیش از حد مطلوب اهمیت نمی دهد. بدین سان، لذت بصری از تأثیر عمومی عناصر حاصل می آید و نه از جزئیات خاص. در حقیقت کیفیت انتظام کلی طرح است که حس هماهنگی را در بیننده بر می انگیزد. طراح با وسواس زیاد تمامی سطح را با نقشها می پوشاند و برای اجتناب از آشفتگی ناشی از ازدحام عناصر اصل تقارن را به کار می گیرد. قرینه سازی به او امکان می دهد که اجزای متناظر را به حالت تعادل در آورد. کاربست آگاهانه این اصول که همواره با مهارت فنی توأم است، آرامشی چشمگیر در طرحهای پیچیده و سرشار از رنگ ایجاد می کند.

هنرمند مسلمان شیفتگی به نور و رنگ و شعور هماهنگ کردن رنگها را همه جا در کار خود آشکار می سازد. ولی شاید غنی ترین هماهنگی رنگی را بتوان در نگارگری ایرانی دید؛ جایی که کارکردهای تزئینی و بیانی رنگها به هم می آمیزند. (پاکباز، ص ۷۲۶)

استفاده از نقوش تزئینی مانند نقوش هندسی کاشی کاری و اعتبار بخشیدن به معماری ایرانی به عنوان اصلترین جانمایه کار و باز نمایی روح ملی، تقلید را نفی می کند و نشان از آن است که نگاره های خاوران نامه کاملا ایرانی است. خط عنصر اصلی در بیان حالت است. نوعی اکسپرسیو در بیان حالت چهره در برخی از نگاره ها دیده می شود. شخصیت های بارز دارای عمده سفید که گویا از یاران امام علی (ع) اند و سربازان اهریمن دارای کلاه خود جنگی که به شکل پیاز است می باشند. خیلی به ندرت شکل آدمها از پشت و روبرو به تصویر کشیده شده است و اکثرا در زاویه سه رخ و اولین سطح تصویر یعنی جلوی تصویر مصور شده اند. (تصویر ۱). از دیگر عناصری که می توان به آن اشاره کرد نحوه نمایش ابرها به شکل اسلیمی های موج و در هم پیچیده می باشند. (تصویر ۵) در اکثر نگاره ها اسب از پیکره های مطلوب حیوانی بوده که در بیشتر تصاویر اسب علی (ع) به لحاظ رنگ که اکثرا قرمز کم رنگ (صورتی) و ترکیب موزون و رئالیستی، به نسبت اسب اهریمن که با حالت پهن و سطح مانند و بدون نشان دادن عضلات حیوان و استفاده از رنگهای تیره مانند مشکی، نگارگر ایرانی آن را به تصویر کشیده است. (تصویر ۲) مراعات نسبتها، دقت

در رسم گیاهان و گل‌های ظریف قرمز رنگ و تحرک و جنبش بیشتر در نمایش صحنه‌ها به جای آرامش و سکون موجود اشاره کرد. (جدول شماره ۲). مردان با دستارهای مظفری و سیبل نوک تیز، زنان با صورتی گرد و دهان کوچک به همراه حجاب با روسری و شال مصور شده‌اند.

۲-۲- نگارگر

با توجه به این که نگاره‌های این کتاب عظیم در موزه‌ها و مجموعه‌های مختلف جهان پراکنده است و هیچ کدام از آنها دارای رقم استاد نگارگر نمی‌باشد در زمان تصویرگری و هنرمند نقاش آن تفاوت رای بسیار میان هنرشناسان وجود دارد. قریب به اکثر مورخان هنر حاصل کار را متعلق به چندین استاد فن دانسته‌اند به احتمال زیاد چندین استاد در نقاشی نگاره‌ها دست داشته‌اند که تحت سرپرستی یک استاد واحد بوده‌اند اگر چه اساتید فن در سبک شناسی و تاریخ نگاری در اینکه نگاره‌ها متعلق به کدام هنرمند می‌باشد توافق رای ندارند ولی اکثریت موافق هستند که بیشتر نگاره‌ها و تصاویر و تذهیب کتاب خاوران نامه کار «فرهاد نقاش» دانسته شده است.

برخی از این نگاره‌ها تاریخ ۸۸۲ هجری دارد و به امضای نقاشی به نام فرهاد است. از مقایسه قطعات نقاشی کتاب در می‌یابیم که فرهاد نسبت به دو نفر دیگر در مصور ساختن کتاب نقش داشته‌اند سمت استادی داشته و در کار خود از آنها مهارت بیشتری اندوخته بوده است در بعضی از قطعات نقاشی، طراحی با هیولا از اوست و رنگ آمیزی و پرداخت جزئیات از شاگردان اوست. در چند قطعه از نقاشی‌ها در گوشه‌های پایین رقم بسیار ریز و کمرنگی به شکل کمترین بندگان فرهاد ۸۸۱ و ۸۹۲ نیز دیده می‌شود. (ایرج افشار، www.noormags.ir).

۲-۳- کتابت

نسخه خطی که مورد نظر این پژوهش بوده نسخه نگهداری شده در گنجینه هنرهای تزئینی می‌باشد که به خط نستعلیق نگاشته شده است. یک نسخه مصور دیگر که به تاریخ ۱۰۹۷ هـ. ق. کتابت شده در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود که به خط نستعلیق درشت نوشته شده و دارای ۳۶۲ ورق و ۱۵۶ نگاره به شیوه هندی است. کاتب نام خود را «مولچند ملتانی» نوشته است. از شباهت تعداد نگاره‌های نقاشی شده می‌توان احتمال داد که از روی نسخه موزه هنرهای تزئینی نوشته و مصور شده است.

۲-۴- فضای نگاره‌ها

اصولا تصویرگری جنگ و صحنه‌های نبرد یکی از مضامین غالب در نگارگری ایرانی است. (تصویر ۲) تاریخ ایران سراسر شرح جنگها و نبردهای سلحشورانه مردم ایران در برابر بیگانگان بوده است. همین امر، نگارگران را به تصویرگری این صحنه‌ها کشانده است. (پوپ، ۱۳۸۷: ۲۱۶۸). به لحاظ محتوا، موضوع اکثر نگاره‌ها قهرمان پروری و جنگ می‌باشد که فضایی خاص را نشان می‌دهد که نشأت گرفته از فضای دینی حاکم بر مردم دارد. چراکه در دوره‌های پیش و بعد این مکتب شاهد چنین محتوایی نیستیم و اثری مشابه خاوران نامه که در وصف دلآوری‌های یکی از ائمه معصوم باشد به این وسعت مصور و نگاشته نشده است. به لحاظ ساختاری نیز شیوه خاص هنر ایران در ارائه این نگاره‌ها مشاهده می‌شود. در نقاشی ایرانی از پرسپکتیو علمی و خطی برای ایجاد بعد سوم استفاده نمی‌شود و تأثیرات اتمسفر، نور و سایه متساوی انکار شده و شاهد هیچ گونه سایه اشکال و احجام نمی‌باشیم.

نگارگران کتاب خاوران نامه، رنگهای روشن و نقوش تزئینی و طراحی ماهرانه پیکرها و قلمگیری ظریف صخره‌ها را در نقاشی‌های خود بکار گرفته‌اند.

جدول شماره ۲- کتاب خاوران نامه گنجینه کاخ گلستان ایران (منبع: نگارنده)

خاوران نامه	
تعداد نگاره موجود	۱۵۵
نقاش	فرهاد
خطا	نستعلیق
خوشنویس	مولچند ملتانی، کمال الدین
ابعاد	۳۸/۵*۲۷/۵
صفحه آرای	۴ ستون ۱۱ تا ۲۵ سطر در هر صفحه
ویژگی ساختاری نگاره ها	<ul style="list-style-type: none"> - قرینه‌سازی در نگاره‌های خاوران نامه به صورت قابل ملاحظه‌ای دیده می‌شود. - تضاد رنگی عناصر نگاره و پس زمینه آن. - استفاده از ابرهای پیچان و سادگی در ترکیب‌بندی - سرهای شعله‌گون مشخصه اصلی نگاره‌های این کتاب است. - هاله‌ها معرف افراد خاص و به معنی شکوه و تقدس هستند، از این رو غالباً به رنگ طلایی نشان داده می‌شوند. - صخره‌های اسفنجی، در حاشیه افق رفیع، آسمان آبی، ابرهای پیچان و دنباله دار، پیکره‌های باریک اندام در جامگان رنگین، زمین مفروش از گلبوته‌های گوناگون و منظم، درختان دارای برگ‌های فشرده و یکنواخت، جویبارهای نقره‌ای و پریچ و خم، بناهای آراسته با کاشی‌های منقوش. - رنگ غالب آبی لاجوردی است و پس از آن طلایی بیشترین کاربرد را دارد - کاربرد رنگ قرمز در نگاره‌ها نشان دهنده معانی سمبولیک است.
ویژگی محتوایی نگاره ها	<ul style="list-style-type: none"> - عناصر کاملاً ایرانی و عاری از خصوصیات صوری مکاتب بیگانه. - اکثر نگاره‌ها دارای صحنه‌های جنگ و رشادت‌های علی (ع) است.

نتیجه‌گیری

از آنچه بیان شد می‌توان به نقش عوامل مختلفی که در شکل‌گیری خاوران نامه به عنوان یکی از شاهکارهای نگارگری ایران است پی برد. در میان این عوامل علاوه بر ذوق هنری، جهان بینی و نگرش اعتقادی هنرمند، شرایط و اقتضات زمانه و ایدئولوژی حکومت نیز تأثیر گذار است. همین عواملی است که ویژگی‌های سبکی یک اثر و تمایزات آن را از سایر آثار آشکار می‌سازد. ویژگی‌هایی که پی بردن به آن از راه تحلیل نمادها و مفاهیم سمبولیک اثر امکان پذیر است. با تحلیل این نمادها و مفاهیم، مخاطبان اثر هنری می‌توانند در تجربه‌ی معنوی هنرمند و خالق اثر سهیم و شریک شوند.

با توجه به نحوه ترسیم نگاره‌ها و دیگر شواهد نسخه خطی خاوران نامه موزه کاخ گلستان ایران متعلق به مکتب شیراز می‌باشد. نکته جالب توجه این که در دوره‌های پیش از خلق خاوران نامه، تصویر حضرت علی در کنار حضرت محمد مصور شده ولی در این اثر بصورت مستقل و در حال رشادت و دلاوری با سری شعله‌آسا مصور شده که نشان از جایگاه ملکوتی ایشان دارد. پیکره‌های لاغر اندام با سرهایی بزرگ به همراه رنگ‌های غنی و مهیج در اکثر عناصر نگاره‌ها از دیگر ویژگی‌های بارز این اثر سترگ تاریخ هنر ایران بشمار می‌رود. مردان لاغر اندام با دستار مظفری و زنان دارای صورتی گرد و با حجاب مصور شده‌اند. خاوران نامه در شعر و نقاشی ملهم از شاهکار ادبیات ایران باستان، شاهنامه فردوسی است. این اثر سترگ دارای خصوصیات هنر ایران اسلامی بوده که سعی در وصف دلاوری‌ها و رشادت‌های امام اول شیعیان حضرت علی در حال نبرد با پلیدی‌ها (دیو و اژدها) دارد. تصویر مبارک آن حضرت را می‌توان با توجه به نشانه‌هایی چون: سر شعله‌گون، اسب سپید آن حضرت یعنی دلدل، شمشیر ذولفقار، شیر و حضور فرشتگان در کنار تمثال مبارکشان تشخیص داد.

تنوع عناصر بصری نگاره‌های این اثر سترگ حاوی معانی سمبولیک، نمادین و اشارات تاریخی مذهبی و دیگر جزئیات می‌باشد که اطلاعات مفیدی در رابطه با فرهنگ و تاریخ دوره خلق اثر در اختیار محققین قرار می‌دهد. این نگاره‌ها بر نظامی غنی از نمادها تکیه دارند. معرفی این کتاب شکوهمند می‌تواند تفکر محققین در رابطه با هنر اسلامی ایرانی را تغییر دهد چرا که ایران گنجینه‌ای از فرهنگ و تمدن بوده که هنوز بصورت شایسته شناسایی و معرفی نشده است. غنای تصویری فراوان این اثر و کمبود منابع مکتوب در این زمینه، راه را برای انجام پژوهش‌های بعدی از سوی دیگر محققین آماده می‌کند. در این پژوهش بر اساس نگاره‌های تهیه شده از گنجینه کاخ گلستان، به شناسایی، توصیف، ارتباط ترکیبی نگاره‌ها و در حالت کلی به تفاسیر ساختاری آنها تا حد امکان پرداخته شد و در تحلیل نقش نگاری از مدارک مکتوب و اطلاعات موجود استفاده شد.

منابع

۱. پاکباز، رویین، ۱۳۹۱، دائرة المعارف هنر، چاپ نهم، تهران، انتشارات فرهنگ معاصر
۲. پاکباز، رویین، ۱۳۹۲، نقاشی ایران (از دیرباز تا امروز)، چاپ یازدهم، تهران، انتشارات زرین و سیمین
۳. پاکباز، رویین، ۱۳۸۴، نقاشی ایران، تهران، انتشارات زرین و سیمین
۴. دیویدسون، رزماری، ۱۳۸۱، هنر به زبان ساده، ترجمه وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات هنری، مؤسسه فرهنگی گسترش هنر
۵. آیت اللهی، حبیب الله، ۱۳۸۵، مبانی نظری هنرهای تجسمی، چاپ ششم، تهران، انتشارات سمت
۶. رهنورد، زهرا، ۱۳۸۶، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: کتاب آرای، چاپ اول، تهران، انتشارات سمت
۷. رستگار فسایی، منصور، ۱۳۸۷، حماسه سرایی در ایران پس از حمله مغول تا ظهور صفویان، نشریه تاریخ آیین میراث، شماره ۴۱
۸. ابن حسام خوسفی، محمد بن حسام الدین، ۱۳۸۲، تازیان نامه پارسی، تصحیح حمیدالله مرادی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی
۹. مددیپور، محمد، ۱۳۸۴، تجلیات حکمت معنوی در هنر اسلامی، کتاب آرای، تهران، انتشارات سمت
۱۰. معمارزاده، محمد، ۱۳۸۶، تصویر و تجسم عرفان در هنرهای اسلامی، تهران، دانشگاه الزهراء، معاونت پژوهشی
۱۱. نصری اشرفی، جهانگیر فشریزاده آهو دشتی، عباس، ۱۳۸۸، تاریخ هنر ایران، تهران، انتشارات آرون
۱۲. خلیج امیر حسینی، مرتضی، ۱۳۸۷، رموز نهفته از هنر نگارگری، تهران، انتشارات آیان
۱۳. نصر، حسین، ۱۳۸۹، هنر و معنویت در اسلام، ترجمه، رحیم قاسمیان، تهران، انتشارات حکمت
۱۴. شفیع کدکنی، محمد رضا، ۱۳۵۸، صورخیال در شعر فارسی، تهران، انتشارات آگاه
۱۵. پوپ، آرتور آپم، ۱۳۸۷، سیری در هنر ایران (از دوران پیش از تاریخ تا امروز)، ترجمه نجف دریابندی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی
۱۶. www.noormags.ir
۱۷. <https://fa.wikipedia.org>
۱۸. www.chap.sch.ir
۱۹. <http://miniturenovin.persianbl>
۲۰. <http://ganj.irandoc.ac.ir>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تصویر ۱- صفحه آغازین «خاوران نامه»
نگارگری حدود ۸۸۱ هجری قمری
(منبع: موزه کاخ گلستان)

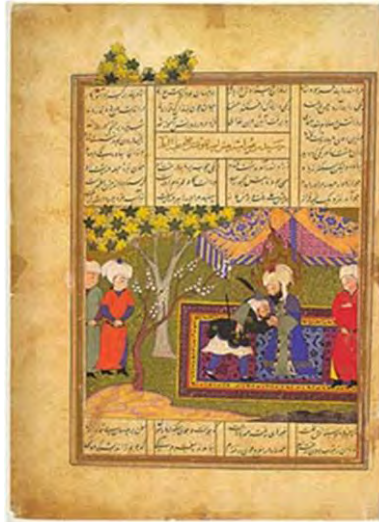
تصویر ۲- حضرت امیر مؤمنان (ع) در مصاف با قطار (منبع: موزه کاخ گلستان)

تصویر ۴- مهتران محضر حضرت امیر(ع)
(منبع: موزه کاخ گلستان)

تصویر ۳- سجده کردن قطار بر بت (بخشی از نگاره)
(منبع: موزه کاخ گلستان)

تصویر ۵- رسیدن عمر امیه به حضور حضرت (ع) (منبع: موزه کاخ گلستان)

تصویر ۶- حضرت علی (ع) ستون سلیمان را از جا بر می کند، شیراز، حدود ۸۸۱ هجری قمری (نقاشی ایران، ص ۱۰۰)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی